

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 6 Issue 10 | pp. 25-34 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

TO'QIMACHILIK KORXONALARIDA XARAJATLAR TIZIMI: TAMOYILLARI, TASNIFI, HISOBI, TAHLIL USULLARI VA OPTIMALLASHTIRISH

Jumaniyazov Iskandar Bohodirovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Moliyaviy tahlil kafedrası dotsenti v.v.b., PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada to'qimachilik sanoati korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning ilmiy-metodologik tamoyillari va ularni guruhlash usullari tadqiq etilgan. Muallif xarajatlarning iqtisodiy elementlar va tannarxga kiritilish usuli bo'yicha tasniflanishini tahlil qilib, soha o'ziga xos texnologik jarayonlarda xarajatlarni aniq hisoblashning boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqot natijalari asosida korxona moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun xarajatlarni nazorat qilish bo'yicha xulosalar shakllantiriladi va takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: to'qimachilik sanoati, ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, buxgalteriya hisobi, xarajatlar tasnifi, tahlil usullari, boshqaruv, xarajat markazlari, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация. В данной статье изучаются научно-методические принципы учета производственных затрат на предприятиях текстильной промышленности и методы их группировки. Автор анализирует классификацию затрат по экономическим элементам и метод включения в себестоимость, выявляя важность точного расчета затрат в технологических процессах, специфичных для данной отрасли, при принятии управленческих решений. На основе результатов исследования сделаны выводы и предложены меры по контролю затрат для обеспечения финансовой стабильности предприятия.

Ключевые слова: текстильная промышленность, производственные затраты, себестоимость продукции, учет, классификация затрат, методы анализа, управление, центры затрат, экономическая эффективность.

Abstract. This article examines the scientific and methodological principles of accounting for production costs in the textile industry and methods for their grouping. The author analyzes the classification of costs by economic elements and the method of inclusion in cost, highlighting the importance of accurately calculating costs in technological processes specific to this industry when making management decisions. Based on the research results, conclusions are drawn and cost control measures are proposed to ensure the financial stability of the enterprise.

Keywords: textile industry, production costs, product cost, accounting, cost classification, analysis methods, management, cost centers, economic efficiency.

Kirish. Bozor munosabatlari sharoitida korxona faoliyatining samaradorligini ta'minlashda buxgalteriya hisobi tizimining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni aniq hisobga olish, ularni nazorat qilish hamda

boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanish korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. To'qimachilik sanoati yuqori moddiy resurs talab qiluvchi tarmoqlardan biri bo'lib, mahsulot tannarxida xomashyo, yordamchi materiallar, energiya va mehnat xarajatlari katta ulushni egallaydi. Shu sababli ushbu tarmoqda xarajatlarning hisobini ilmiy asosda tashkil etish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi. "Iqtisodiy adabiyotlarda xarajat tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud. Biroq ularning barchasini umumlashtirgan holda xarajatlarni korxona tomonidan mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonida iqtisodiy resurslarning iste'mol qilinishi natijasida yuzaga keladigan pul ifodasidagi sarflar sifatida tavsiflash mumkin. Xarajatlarning ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida shakllanadi hamda korxona faoliyati natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi" [1].

Xarajatlarning hisobi nafaqat moliyaviy hisobotlarni tuzish uchun zarur axborotni shakllantiradi, balki boshqaruv hisobi tizimining asosiy elementi sifatida korxona rahbariyatiga operativ va strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi. "Zamonaviy boshqaruv konsepsiyasida xarajatlarning hisobi rejalashtirish, nazorat qilish, tahlil qilish va prognozlash funksiyalarini bajaruvchi axborot manbai sifatida qaraladi" [2].

To'qimachilik korxonalarida xarajatlarning shakllanishi texnologik jarayonlarning uzluksizligi, ishlab chiqarish bosqichlarining ko'pligi hamda xomashyoning bir necha qayta ishlash bosqichidan o'tishi bilan tavsiflanadi. Masalan, "paxta tolasidan ip yigirish, ipdan gazlama to'qish, gazlamani bo'yash va pardozlash jarayonlarining har biri alohida xarajat markazi hisoblanadi. Natijada mahsulot tannarxini aniqlash murakkablashadi va xarajatlarni hisobga olishning puxta metodologiyasini talab etadi" [3].

Korxonalarda xarajatlarning hisobini tashkil etish milliy buxgalteriya hisobi standartlari hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari talablariga muvofiq amalga oshiriladi. "Xarajatlarning hisobining metodologiyasi quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi: uzluksizlik tamoyili; hisoblash usuli tamoyili; ehtiyotkorlik tamoyili; daromad va xarajatlarning mosligi tamoyili; haqqoniy aks ettirish tamoyili; iqtisodiy mazmunning huquqiy shakldan ustunligi tamoyili. Mazkur tamoyillar xarajatlarning yuzaga kelish vaqtini to'g'ri aniqlash, ularni tegishli hisobot davriga kiritish hamda mahsulot tannarxini ishonchli shakllantirish imkonini beradi" [4].

To'qimachilik sanoatida ushbu tamoyillarning ahamiyati yanada ortadi. Chunki ishlab chiqarish siklining davomiyligi, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmining mavjudligi hamda yarim tayyor mahsulotlarning ko'pligi xarajatlarni davrlar bo'yicha to'g'ri taqsimlashni talab qiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarni samarali boshqarish uchun ularni turli mezonlar asosida guruhlariga ajratish zarur. Ilmiy adabiyotlarda xarajatlarning quyidagi tasnifi keng qo'llaniladi.

"Birinchidan, "iqtisodiy elementlar bo'yicha: moddiy xarajatlarning; mehnatga haq to'lash xarajatlari; ijtimoiy ajratmalar; amortizatsiya; boshqa xarajatlarning. Mazkur tasnif korxonaning resurslardan foydalanish samaradorligini baholash imkonini beradi Ikkinchidan, mahsulot tannarxiga kiritilish usuliga ko'ra xarajatlarning bevosita va bilvosita

xarajatlarga ajratiladi. Bevosita xarajatlar mahsulotning ma'lum turiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lsa, bilvosita xarajatlar bir nechta mahsulot turlariga umumiy xizmat qiladi va maxsus taqsimlash bazasi asosida taqsimlanadi. To'qimachilik korxonalarida paxta tolasi, bo'yoq moddalar, ip, ishchilarning asosiy ish haqi bevosita xarajatlarga kiradi. Sex boshqaruvi xarajatlari, elektr energiyasining umumsex iste'moli, uskunalarni ta'mirlash xarajatlari esa bilvosita xarajatlar hisoblanadi. Uchinchidan, ishlab chiqarish hajmiga bog'liqligiga ko'ra xarajatlar: o'zgaruvchan; doimiy; aralash xarajatlarga bo'linadi. Mazkur tasnif rentabellikni tahlil qilish, zararsizlik nuqtasini aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi" [5].

"To'qimachilik sanoati iqtisodiyotning eksportga yo'naltirilgan strategik tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mazkur tarmoqda xarajatlar hisobini tashkil etish boshqa ishlab chiqarish tarmoqlaridan qator jihatlari bilan farq qiladi. Birinchi xususiyat - xomashyo xarajatlarining yuqori ulushidir. Odatda tayyor mahsulot tannarxining 55-70 foizigacha bo'lgan qismi paxta tolasi, ip, kimyoviy reagentlar va yordamchi materiallar hissasiga to'g'ri keladi. Shu sababli xomashyo harakatini uzluksiz nazorat qilish xarajatlar hisobining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ikkinchi xususiyat - texnologik jarayonlarning ketma-ket bosqichlardan iboratligidir. Har bir ishlab chiqarish bosqichida yarim tayyor mahsulot hosil bo'ladi. Natijada xarajatlarni har bir texnologik bosqich bo'yicha alohida hisobga olish zarurati yuzaga keladi. Uchinchisi xususiyat - energiya resurslari xarajatlarining salmoqli ulushidir. Ip yigirish, gazlama to'qish va bo'yash jarayonlari elektr energiyasi hamda tabiiy gazni katta miqdorda talab qiladi. Energiya tariflarining o'zgarishi mahsulot tannarxiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. To'rtinchi xususiyat - eksport talablariga mos sifat nazoratining kuchayganidir. Mahsulot sifati bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar ishlab chiqarish tannarxini shakllantirishda alohida hisobga olinadi. Beshinchi xususiyat - chiqindilar va texnologik yo'qotishlarni hisobga olish zaruriyatidir. Paxta tolasini qayta ishlash jarayonida hosil bo'ladigan chiqindilar iqtisodiy jihatdan baholanadi hamda tannarxni hisoblashda alohida aks ettiriladi" [6]. Mazkur omillar to'qimachilik sanoatida xarajatlar hisobini tashkil etishda zamonaviy boshqaruv hisobi usullaridan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, xarajatlar hisobi korxonaning moliyaviy natijalarini shakllantiruvchi eng muhim axborot tizimi hisoblanadi. Ayniqsa, to'qimachilik sanoatida ishlab chiqarish jarayonining murakkabligi, texnologik bosqichlarning ko'pligi va moddiy resurslar ulushining yuqoriligi xarajatlar hisobini ilmiy asosda tashkil etishni talab etadi. Xarajatlarni to'g'ri tasniflash, ularni mahsulot turlari bo'yicha asosli taqsimlash hamda xalqaro standartlar talablariga mos hisob yuritish korxona raqobatbardoshligini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

Materiallar va tadqiqot metodlari. "Korxonalarda xarajatlar hisobini tashkil etish usullarini tanlash ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlari, mahsulot nomenklaturasi, ishlab chiqarish hajmi hamda boshqaruvning axborotga bo'lgan ehtiyojiga bog'liq. Zamonaviy boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olish usullari nafaqat mahsulot tannarxini aniqlash, balki resurslardan foydalanish samaradorligini baholash, narx belgilash, rentabellikni tahlil qilish hamda strategik qarorlar qabul qilish uchun ham muhim axborot manbai hisoblanadi" [1].

“To‘qimachilik sanoati ko‘p bosqichli ishlab chiqarish texnologiyasiga ega bo‘lgani sababli xarajatlar hisobini tashkil etishda bir nechta usullardan kompleks foydalanish zarurati yuzaga keladi. Ayniqsa, ip yigirish, gazlama to‘qish, bo‘yash va pardozlash bosqichlarida xarajatlarni alohida hisobga olish mahsulot tannarxini aniq aniqlash imkonini beradi. Shu bois xalqaro amaliyotda ushbu tarmoq uchun *jarayonlar bo‘yicha hisob* (*Process Costing*) usuli eng keng qo‘llaniladi” [2].

Ilmiy adabiyotlarda xarajatlarni hisobga olishning quyidagi asosiy usullari ajratiladi: buyurtma usuli (Job Order Costing); jarayon usuli (Process Costing); me‘yoriy xarajatlar usuli (Standard Costing); faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (Activity-Based Costing - ABC); to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar usuli (Direct Costing); maqsadli tannarx usuli (Target Costing).

Tadqiqot natijalari va tahlili. Har bir usulning o‘ziga xos afzallik va cheklovlari mavjud bo‘lib, ularni tanlash korxonaning ishlab chiqarish xususiyatlari bilan belgilanadi. To‘qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobining usullarini qiyosiy tavsifi ishlab childi (1-jadval).

1-jadval

To‘qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobining usullarini qiyosiy tavsifi

Xarajatlar hisobi usuli	Qo‘llash sohasi	Afzalliklari	Kamchiliklari	To‘qimachilik sanoatida qo‘llash imkoniyati
Buyurtma usuli (Job Order Costing)	Individual va kichik seriyali ishlab chiqarish	Har bir buyurtma bo‘yicha aniq tannarxni aniqlaydi, rentabellikni baholash imkonini beradi	Hisob yuritish murakkab, ommaviy ishlab chiqarish uchun mos emas	Maxsus buyurtmalar, dizaynerlik mahsulotlari, eksport buyurtmalari
Jarayon usuli (Process Costing)	Ommaviy va uzluksiz ishlab chiqarish	Hisob yuritish oddiy, texnologik bosqichlar bo‘yicha tannarxni aniqlaydi	Alohida mahsulot tannarxini hisoblash imkoniyati cheklangan	Ip yigirish, gazlama to‘qish, bo‘yash va pardozlash korxonalarida eng maqbul usul
Me‘yoriy xarajatlar usuli (Standard Costing)	Me‘yorlashtirilgan ishlab chiqarish	Xarajatlarni nazorat qiladi, og‘ishlarni aniqlaydi, resurslardan samarali foydalanishni ta‘minlaydi	Me‘yorlarni muntazam yangilash talab etiladi	Xomashyo, energiya va mehnat resurslari sarfini nazorat qilishda samarali
Faoliyatga asoslangan xarajatlar	Bilvosita xarajatlar ulushi yuqori korxonalar	Bilvosita xarajatlarni aniq taqsimlaydi,	Joriy etish xarajati yuqori, axborot tizimini	Zamonaviy to‘qimachilik klasterlari va yirik

hisobi (ABC Costing)		boshqaruv qarorlarini yaxshilaydi	talab qiladi	korxonalarda samarali
Direct Costing	Boshqaruv hisobi	Marjinal foydani aniqlaydi, narx belgilashni yengillashtiradi	To'liq tannarxni aks ettirmaydi	Eksport narxlarini shakllantirish va qisqa muddatli boshqaruv qarorlarida qo'llaniladi
Target Costing	Yangi mahsulot ishlab chiqish	Bozor narxidan kelib chiqib tannarxni boshqaradi	Bozor tahlilini talab qiladi	Raqobatbardosh tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishda samarali

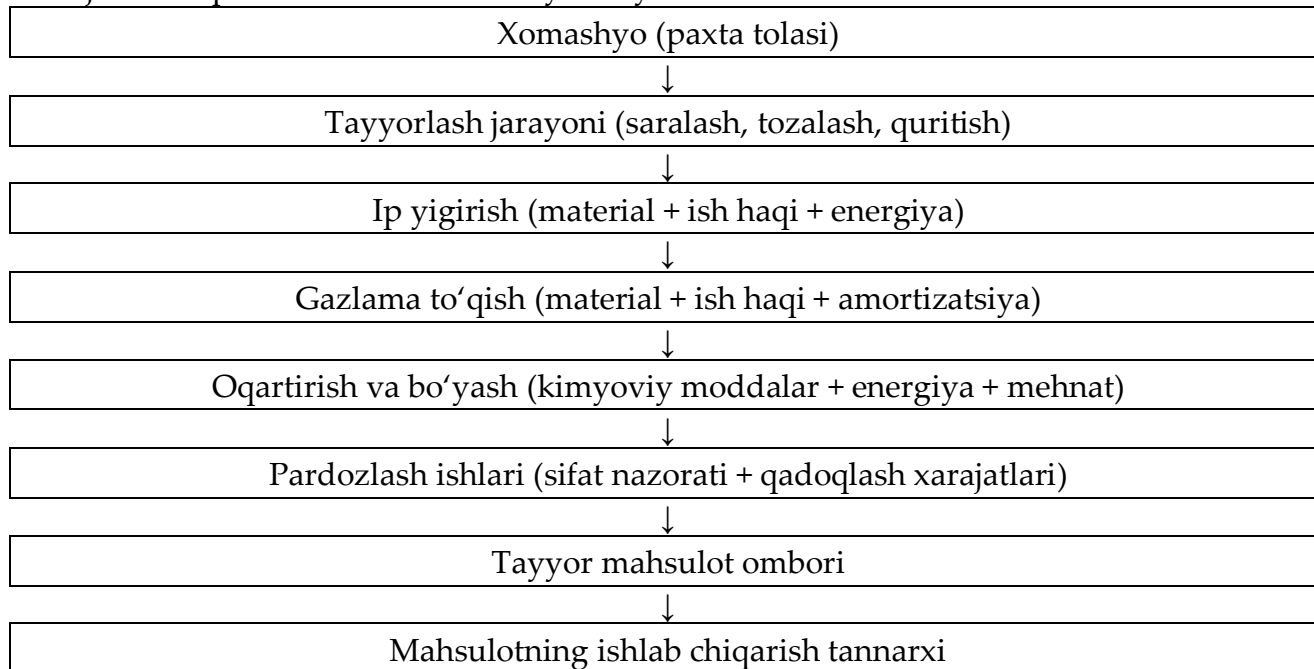
Manba: Muallif ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

“Buyurtma usuli (Job Order Costing). Buyurtma usuli individual yoki kichik seriyali mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda keng qo'llaniladi. Mazkur usulda har bir buyurtma alohida xarajat obyekti sifatida qaraladi va unga tegishli barcha xarajatlari alohida hisobga olinadi” [6]. To'qimachilik sanoatida buyurtma usuli, asosan, eksport uchun maxsus dizayndagi matolar, korporativ buyurtmalar yoki individual kiyim-kechak ishlab chiqarishda qo'llanilishi mumkin. Buyurtma usulining asosiy afzalliklari: har bir buyurtma bo'yicha aniq tannarxni aniqlash imkoniyati; rentabellikni alohida baholash; buyurtmachi bilan hisob-kitoblarni soddalashtirish; xarajatlari ustidan operativ nazorat. Biroq ommaviy ishlab chiqarishda ushbu usulning qo'llanishi ko'p mehnat talab qiladi. Chunki minglab mahsulot birliklari bo'yicha alohida hisob yuritish amaliy jihatdan murakkablashadi.

Jarayon usuli (Process Costing). To'qimachilik korxonalarining aksariyatida ishlab chiqarish uzluksiz texnologik jarayonlardan iborat. Shu sababli xarajatlarni hisobga olishning eng maqbul usuli jarayon usuli hisoblanadi. “Mazkur usulda xarajatlari har bir texnologik bosqich bo'yicha yig'iladi. Hisobot davri oxirida umumiy xarajatlari ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga taqsimlanadi va mahsulot birligining tannarxi aniqlanadi” [5]. Masalan, paxta tolasini qayta ishlash korxonasida xarajatlari quyidagi bosqichlari bo'yicha hisobga olinadi: paxta tolasini tayyorlash; ip yigirish; gazlama to'qish; oqartirish va bo'yash; pardozlash; tayyor mahsulotni qadoqlash. Har bir bosqichda: sarflangan xomashyo; ish haqi; energiya xarajatlari; amortizatsiya; umumishlab chiqarish xarajatlari alohida hisobga olinadi. Natijada keyingi bosqichga yarim tayyor mahsulotning tannarxi uzatiladi. Bu usul texnologik jarayonlarning uzluksizligi bilan tavsiflanadigan to'qimachilik korxonalari uchun eng samarali hisoblanadi. Jarayon usulining afzalliklari: hisob yuritishning soddaligi; mahsulot tannarxini tez aniqlash; ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha nazoratni kuchaytirish; resurslardan foydalanish samaradorligini baholash imkoniyati.

1-rasmda To'qimachilik korxonasida jarayonlari bo'yicha mahsulot tannarxini shakllantirish sxemasi keltirilgan. 1-rasmdan ko'rinadiki, to'qimachilik korxonasida mahsulot tannarxining texnologik jarayonlari kesimida bosqichma-bosqich shakllanishi tasvirlangan. Unga ko'ra, mahsulot tannarxi xomashyoni tayyorlashdan boshlab ip

yigirish, gazlama to'qish, Oqartirish va bo'yash, pardozlash hamda tayyor mahsulotni omborga qabul qilish jarayonlarida yuzaga keladigan moddiy, mehnat, energiya va boshqa ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisi asosida shakllanadi. Mazkur sxema har bir texnologik bosqichda xarajatlarni alohida nazorat qilish, tannarxni aniq hisoblash va xarajatlarni optimallashtirish imkoniyatini yaratadi.

1-rasm¹. To'qimachilik korxonasida jarayonlar bo'yicha mahsulot tannarxini shakllantirish sxemasi

Me'yoriy xarajatlar usuli (Standard Costing). "Raqobat kuchayib borayotgan sharoitda korxonalar xarajatlarni faqat hisobga olish bilan cheklanib qolmay, ularni oldindan rejalashtirish va nazorat qilishga ham e'tibor qaratmoqda. Shu nuqtayi nazardan me'yoriy xarajatlar usuli muhim ahamiyat kasb etadi" [5]. Mazkur usulning mohiyati shundan iboratki, har bir mahsulot uchun: material sarfi me'yori; ish vaqti me'yori; energiya iste'moli me'yori; umumishlab chiqarish xarajatlari me'yori oldindan belgilanadi. Hisobot davri yakunida amaldagi xarajatlar belgilangan me'yorlar bilan taqqoslanadi va og'ishlar (farqlar) tahlil qilinadi. Masalan, 1 tonna ip ishlab chiqarish uchun 1080 kg paxta tolasi me'yor sifatida belgilangan bo'lsa, amalda 1115 kg sarflansa, 35 kg ortiqcha sarfning sabablari aniqlanadi. Bunday tahlil texnologik intizomni mustahkamlash va resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

To'qimachilik sanoati korxonasida xarajatlar tarkibining namunaviy tuzilishini quyidagicha keltirish mumkin (2-jadval).

2-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, to'qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar tarkibida *xomashyo va materiallar xarajatlari eng katta ulushni (58-70 %)* tashkil etadi. Bu tarmoqning yuqori darajada material sig'imiga ega ekanligini anglatadi. Shuningdek, ish haqi (10-18 %) va elektr energiyasi hamda yoqilg'i xarajatlari (8-15 %) tannarxning muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Amortizatsiya, ta'mirlash va texnik

¹ Manba: Muallif ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

xizmat hamda ijtimoiy ajratmalar nisbatan kichik ulushga ega bo'lsa-da, ular ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi va asosiy vositalardan samarali foydalanishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, mahsulot tannarxini pasaytirishning asosiy imkoniyatlari, avvalo, xomashyo sarfini optimallashtirish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish bilan bog'liq.

2-jadval

To'qimachilik sanoati korxonasida xarajatlar tarkibining namunaviy tuzilishi

Xarajat elementi	Ulushi (%)
Xomashyo va materiallar	58–70
Ish haqi	10–18
Ijtimoiy ajratmalar	2–4
Elektr energiyasi va yoqilg'i	8–15
Amortizatsiya	4–8
Ta'mirlash va texnik xizmat	2–5

Izoh: Mazkur ko'rsatkichlar to'qimachilik sanoati korxonalarining umumlashtirilgan amaliyoti asosida keltirilgan bo'lib, korxonaning texnologik darajasi va ishlab chiqarish turiga qarab farq qilishi mumkin.

To'qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobini tashkil etishning SWOT-tahlili natijalari quyida keltirilgan (3-jadval).

3-jadvaldagi SWOT-tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, to'qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobini tashkil etishning kuchli jihatlari ishlab chiqarish jarayonlarining me'yorlashtirilganligi, xarajatlarni texnologik bosqichlar bo'yicha hisobga olish imkoniyati hamda mahsulot tannarxini muntazam nazorat qilish tizimining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, bilvosita xarajatlarni taqsimlashning mukammal emasligi, boshqaruv hisobi va ERP tizimlarining ayrim korxonalarda yetarli darajada rivojlanmaganligi asosiy zaif tomonlar hisoblanadi.

3-jadval

To'qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobini tashkil etishning SWOT-tahlili²

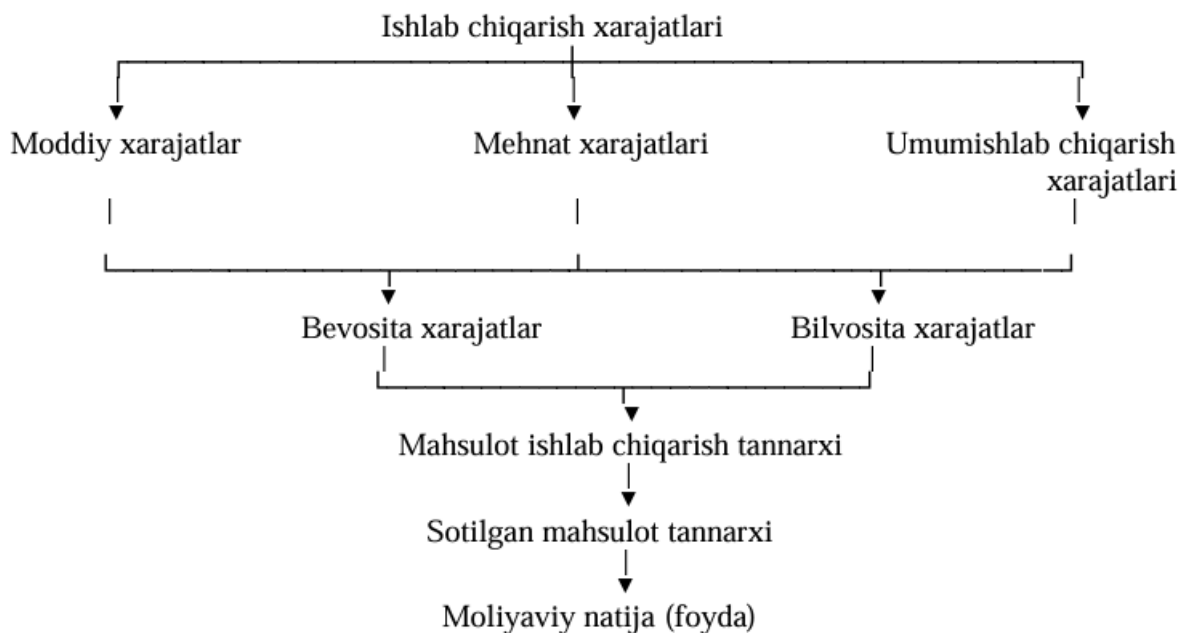
Kuchli jihatlar (Strengths)	Zaif jihatlar (Weaknesses)
Ishlab chiqarish jarayonlarining me'yorlashtirilganligi	Bilvosita xarajatlarni taqsimlashning yetarlicha takomillashmaganligi
Xarajatlarni texnologik bosqichlar bo'yicha hisobga olish imkoniyati	Ayrim korxonalarda boshqaruv hisobi tizimining rivojlanmaganligi
Xomashyo sarfini me'yorlashtirish tizimi mavjudligi	ERP va avtomatlashtirilgan axborot tizimlarining to'liq joriy etilmaganligi
Mahsulot tannarxini muntazam	Energiya xarajatlari bo'yicha

² Manba: Muallif ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

nazorat qilish imkoniyati	analitik hisobning yetarli emasligi
Paxta-to'qimachilik klasterlarining shakllanganligi	Tugallanmagan ishlab chiqarishni baholashdagi metodik muammolar
Imkoniyatlar (Opportunities)	Tahdidlar (Threats)
ERP va raqamli texnologiyalarni joriy etish	Energiya narxlarining o'sishi
ABC Costing va Standard Costing usullaridan foydalanish	Xomashyo narxlarining o'zgaruvchanligi
Sun'iy intellekt asosida xarajatlarni prognozlash	Xalqaro bozorda raqobatning kuchayishi
MHXS (IFRS) talablari asosida hisobni takomillashtirish	Valyuta kursining o'zgarishi eksport tannarxiga ta'sir qilishi
Eksport hajmini oshirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini ko'paytirish	Logistika xarajatlarining oshishi

Tahlil natijalariga ko'ra, ERP tizimlari, ABC Costing va Standard Costing usullarini joriy etish, shuningdek, MHXS talablari asosida hisob tizimini takomillashtirish xarajatlar boshqaruvi samaradorligini oshirish uchun muhim imkoniyatlarni yaratadi. Biroq energiya va xomashyo narxlarining o'zgaruvchanligi, xalqaro bozordagi raqobatning kuchayishi hamda logistika xarajatlarining ortishi korxonalar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, xarajatlar hisobini takomillashtirishda zamonaviy boshqaruv usullari va raqamli texnologiyalarni joriy etish mavjud zaifliklarni kamaytirish hamda tashqi tahdidlar ta'sirini yumshatishning muhim omili hisoblanadi.

Faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC Costing). "An'anaviy hisob tizimlarida umumishlab chiqarish xarajatlari ko'pincha ish haqi yoki mashina soatlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Biroq zamonaviy ishlab chiqarishda bilvosita xarajatlar ulushi ortib borayotganligi sababli bunday yondashuv har doim ham aniq natija bermaydi" [6]. ABC usuli xarajatlarni ularni yuzaga keltiruvchi faoliyat turlari orqali taqsimlashga asoslanadi. Xarajatlar avval faoliyat markazlariga, keyin esa mahsulotlarga yuklanadi. To'qimachilik korxonasida quyidagi faoliyatlar xarajat markazlari sifatida ajratilishi mumkin: uskunalarni sozlash; sifat nazorati; laboratoriya sinovlari; logistika; ombor xo'jaligi; texnik xizmat ko'rsatish. ABC usulining asosiy afzalligi shundaki, u bilvosita xarajatlarning mahsulotlarga ta'sirini aniqroq baholash imkonini beradi. Bu esa narx siyosatini shakllantirish va foydador mahsulotlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, sifat nazorati bo'limining xarajatlari tekshirilgan mahsulot partiyalari soniga qarab taqsimlanadi. Natijada har bir mahsulot turining haqiqiy tannarxi aniqroq hisoblanadi. 2-rasmda to'qimachilik korxonasida xarajatlarning shakllanish modeli keltirilgan.

2-rasm. To'qimachilik korxonasida xarajatlarning shakllanish modeli³

2-rasmda to'qimachilik korxonasida xarajatlarning shakllanish ketma-ketligi aks ettirilgan. Unga ko'ra, moddiy, mehnat va umumishlab chiqarish xarajatlari bevosita hamda bilvosita xarajatlarga ajratilib, ular asosida mahsulot ishlab chiqarish tannarxi shakllanadi. Keyinchalik ishlab chiqarish tannarxi sotilgan mahsulot tannarxiga o'tkaziladi va yakunda korxonaning moliyaviy natijasi, ya'ni foyda yoki zarar aniqlanadi. Mazkur model xarajatlarning mahsulot tannarxiga bosqichma-bosqich ta'sirini ko'rsatib, tannarxni aniq hisoblash hamda moliyaviy natijalarni ishonchli baholash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Direct Costing usuli. "Direct Costing usulida mahsulot tannarxiga faqat o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlari kiritiladi. Doimiy xarajatlar esa hisobot davrining xarajatlari sifatida tan olinadi" [7]. Mazkur usul: zararsizlik nuqtasini aniqlash; marjinal daromadni hisoblash; qisqa muddatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish; ishlab chiqarish hajmini rejalashtirish uchun keng qo'llaniladi. To'qimachilik korxonalarida Direct Costing usuli eksport buyurtmalarining minimal narxini belgilashda yoki yangi mahsulot ishlab chiqarish maqsadga muvofiqligini baholashda samarali vosita hisoblanadi.

Muhokama. *Xarajatlar hisobini optimallashtirish va raqamlashtirishning ahamiyati.* So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar xarajatlar hisobini yuritish sifatini sezilarli darajada oshirmoqda. ERP tizimlari, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish boshqaruvi va elektron hujjat aylanishi korxonalarga real vaqt rejimida xarajatlarni kuzatish imkonini beradi.

To'qimachilik sanoatida quyidagi yo'nalishlarda raqamlashtirish muhim hisoblanadi: xomashyo harakatini RFID (аҥғл. Radio Frequency Identification - radiochastotani aniqlash) yoki shtrix-kod orqali nazorat qilish; energiya sarfini avtomatik monitoring qilish; ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha xarajatlarni onlayn hisoblash; ombor hisobi va ishlab chiqarish hisobini integratsiyalash; boshqaruv hisobotlarini avtomatik shakllantirish.

³ Manba: Muallif ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

Bunday tizimlar inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytiradi, ma'lumotlarning ishonchliligini oshiradi va boshqaruv qarorlarini tezlashtiradi.

Shunday qilib, to'qimachilik sanoati korxonalarida xarajatlar hisobini samarali tashkil etish uchun ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlariga mos usulni tanlash muhim hisoblanadi. Ommaviy ishlab chiqarish sharoitida jarayon usuli asosiy hisob usuli bo'lsa, me'yoriy xarajatlar usuli xarajatlarni nazorat qilishga, ABC usuli esa bilvosita xarajatlarni aniq taqsimlashga xizmat qiladi. Direct Costing usuli qisqa muddatli boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu usullarni ERP va boshqa raqamli boshqaruv tizimlari bilan uyg'unlashtirish korxonalarda tannarxni aniqlash aniqligini oshiradi, resurslardan samarali foydalanishga va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, to'qimachilik korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish faqatgina sarflarni qisqartirish emas, balki resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlovchi tizimli boshqaruv jarayonidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xarajatlarni iqtisodiy elementlar va tannarxga kiritilish usuli bo'yicha aniq guruhlash, shuningdek, har bir texnologik bosqichni (ip yigirish, to'qish, bo'yash) alohida xarajat markazi sifatida nazorat qilish, tannarxning ortiqcha qismlarini aniqlash imkonini beradi. Xarajatlar hisobining zamonaviy metodologiyasi asosida shakllantirilgan aniq axborotlar korxona rahbariyatiga ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mahsulot raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha operativ va strategik qarorlar qabul qilishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M.V. *Cost Accounting: A Managerial Emphasis*. 16th ed. Pearson, 2018. 971 p.
2. Colin Drury. *Management and Cost Accounting*. 11th edn. Cengage Learning Emea 2021, 512 p.
3. Kaplan R. S., Cooper R. *Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance*. Boston: Harvard Business School Press, 1998. 357 p.
4. International Accounting Standards Board. *IAS 2 - Inventories*. Latest consolidated edition. <https://www.icaew.com/technical/corporate-reporting/ifrs/ifrs-accounting-standards-tracker/ias-2-inventories>
5. Hansen D.R., Mowen M.M., Heitger D.L. *Cornerstones of Cost Management*. Cengage, 2021. 1136 p.
6. Garrison R. H., Noreen E. W., Brewer P. C. *Managerial Accounting*. 18th ed. McGraw-Hill Education, 2021. 798 p.
7. Hilton R. W., Platt D. E. *Managerial Accounting: Creating Value in a Dynamic Business Environment*. McGraw-Hill, 2022.

Copyright: © 2026 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

